

“бюрократія в адміністрації і диктатура в політиці” стали невід’ємними частинами її існування.

Згодом, робить наголос у своєму дослідженні М.П. Драгоманов, Москва поряд зі зміцненням централізму переходить до “обмосковлення” народів. Відповідні дії російської цариці Катерини II стали дороговказом для її наступників у подальшій централізації влади і русифікації неруських народів, завершує своє дослідження М.П. Драгоманов.

С. О. Візер

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XIII – XVI СТ. У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М.П. ДРАГОМАНОВА

Михайло Драгоманов є непересічною особистістю та серйозним науковцем, що залишив нам цілий доробок наукових праць з філософії, історії, культурології, соціології, фольклористики, літературознавства, публіцистики. Розуміння М. Драгомановим історичного процесу, його проекція на сучасне йому життя суспільства мають важливе значення для розуміння процесів, які відбуваються в Україні і в наші дні. Завданням даної наукової розвідки є проаналізувати погляди вченого на історичні події на українських землях в так званій «литовсько-польський період», тобто в часи перебування України в складі Великого князівства Литовського та входження її до складу Польського королівства. Незважаючи на активну розробку в сучасній історіографії проблематики, пов’язаної із всебічним дослідженням спадщини великого науковця, дане питання залишається малодослідженим. Серед наукових студій, що в деякій мірі стосуються нашої розвідки, варто згадати праці А. Круглашова [1] та В. Мацько [2].

При всій дискусійності питання М. Драгоманов змалював картину розвитку історичного процесу в Україні XIII – XVI ст. фактично в тому вигляді, в якому вона існує в цілому і сьогодні. Наріжним каменем його бачення історичного минулого України є неперервність розвитку вітчизняної історії від часів Київської Русі через спадкування державотворчої традиції в Галицько-Волинському князівстві, а згодом у Великому князівстві

Литовському, «де Україна розвивалась органічно як федеративна частина Русько-Литовської держави» [3].

Вчений визначає характер залежності руських земель від монголо-татар, акцентуючи на тому, що власне в південноруських землях форми залежності були значно м'якшими, ніж це було в північноруських землях. Зокрема, мова йде про економічну підлеглість завойовникам. Дослідник стверджує, що Південна Русь лише інколи була змушена платити данину, в той час як в північноруських землях було здійснено перепис і все населення обкладено щорічною даниною. «Наші люди мусили часами платити їм (монголо-татарам – С.В.) дань, а в Північній Русі, де Москва, там татаре переписали всіх людей і довго брали щороку поголовщину» [4].

Згідно сучасної концепції бачення української історії М. Драгоманов аналізує входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, наголошуючи на поступовому проникненню литовців на руські (спочатку білоруські, а потім і українські) землі та фактично добровільному підданству русинів литовським князям. На думку вченого, поясненням цього є те, що прийшовши в Україну та Білу Русь, литовці залишили без змін основи суспільно-політичного, соціально-економічного, релігійно-культурного життя краю. Важливим моментом було ще й звільнення від монголо-татарської присутності: «вони зоставляли все по-прежньому, ... ще визволяли людей від татарських податків і татарського хижацтва» [5]. До речі, говорячи про звільнення з-під влади Орди, М. Драгоманов констатує факт, що Україна та Білорусь значно раніше позбулись «татар, що жили коло Чорного моря», а московський народ значно пізніше «став потроху справлятися з тими татарами, що жили по Волзі, з казанськими та астраханськими» [6].

Серйозним недоліком історичної праці М. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків», цитати з якої і лягли в основу нашої наукової розвідки, є відсутність наведення точних дат тих чи інших подій. Очевидно, дана праця була розрахована на широке коло читачів, через що автор і не обтяжував її великою кількістю хронології.

Михайло Драгоманов обґрунтовує актуальність вивчення історії не лише для суспільства, а й для кожного пересічного громадянина. Вчений доводить, що «хто не зна, що діялось у

старовину, той не розумітиме й того, од чого тепер так, а не інакше все на світі робиться, не знатиме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людям» [7]. Отже, досконале і ґрунтовне знання минувшини підносить людину, дозволяє зрозуміти особливості сучасного світобачення, основні параметри розвитку теперішнього суспільства, що в обов'язковій мірі ґрунтуються на основі подій минулого. В аналізованій праці дослідник використовує багато прикладів з народних пісень, цитуючи їх подекуди на сторінку – дві. Він сам пояснює такий підхід тим, що «не самі книги, але й старі пісні навчають, що то робилось у старовину» [8]. Безумовно, народний фольклор був одним із головних предметів наукових студій вченого. Вивчаючи та аналізуючи народну творчість, він намагався прослідкувати зміни у менталітеті простого люду. Крім того, на нашу думку, такий спосіб викладу наукового матеріалу ще раз свідчить про призначення праці. Очевидно, М. Драгоманов задумував цей твір як науково-публіцистичний, розрахований на пересічного читача, а народні пісні були найбільш зрозумілими для нього.

Дослідник вважав, що саме підпорядкування Кримського ханства Османській імперії стало початком відліку багатолітнього протистояння між українцями та кримчаками. Адже, визначаючи поняття «Великого степу», М. Драгоманов зазначає, що це великі неосвоєні простори від Чорного моря аж до «найкрайніщих український осель Канева та Черкас», що лежали пустинею, де досить «мирно чабанували татари і українці» [9]. Отже, на думку вченого, Дике поле в однаковій мірі освоювали і ті, і інші, співіснуючи, очевидно, на умовах певної домовленості про території пасовищ. М. Драгоманов не бачить підстав говорити про взаємну агресивність та протистояння, хіба що виникали «якісь сварки за пасовища».

Головним носієм агресивності стають турки, що претендували на повну гегемонію в християнському світі: «підкоривши собі багато християнських народів... думали завоювали трохи не цілий світ» [10]. Підпорядкування ханства династії Гіреїв турецькому султану і стало основною причиною зміни політичних орієнтирів татар та їх нападів на українські землі. «З того часу кримські татаре почали часто набігати на країну і дуже грабувати її. Турки підмовляли татар, помогали їм... Через турків татаре почали робити великі наїзди на Україну й Московщину,

хапали бранок і бранців і продавали їх туркам» [11]. З гіркотою автор констатує факт, що «замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками» [12].

Фактично М. Драгоманов у завуальованій формі вказує на те, що Україна стала розмінною монетою в політичних іграх двох сусідніх країн, які в XVI ст. стають потужними державами Східної Європи. Політичне суперництво Речі Посполитої та Московського царства привело до активного залучення до протистояння такої впливової військової сили як Кримське ханство. Обидві сторони починають використовувати ханство як вагомий аргумент у міжнародних відносинах, що дійсно привело до постійних нападів татар на українські землі, як південне прикордоння польської держави. «Польські королі та московські царі, бувало, засваряться один з одним, та й підбивають татар нападати на сусідню землю, а татаре прийдуть помагати одному та й пограбують часами обидві землі» [13]. Справді, саме така позиція була визначальною у політичному курсі кримських татар: підтримка тої чи іншої країни у власних інтересах.

Центральне місце в аналізованій праці відводиться генезі українського козацтва. На думку вченого, спочатку козаками вважалися вільні вояки, що поєднували функції ухорництва з військовою справою. Вони або ходили в степ за здобиччю, або ж промишляли військовим розбоєм, нападаючи як на чужих, так часом і на своїх. Існував ще один спосіб шукання козацького хліба – найм на службу «до якогось князя чи царя московського» [14]. Справді, доступні нам джерела свідчать, що саме це і були перші відомі заняття козацького люду. До речі, М. Драгоманов стверджує, що на початковому етапі освоєння степу існували дві категорії козаків: козаки християнські та козаки татарські. Відчутну роль відігравали князі та шляхтичі, що виступали першими організаторами розрізнених козацьких ватаг, вперше залучаючи козацтво до активної боротьби проти татар, яка полягала спочатку у захисті від нападів, а згодом і у власних акціях: відбити полон та захоплену здобич, здійснити похід у володіння ханства, навіть напад на татарську чи турецьку фортеці.

Історик детально зупиняється на аналізі діяльності перших козацьких ватажків, зокрема Остапа Дашковича та Дмитра Вишневецького, називаючи їх славними рицарями. М. Драгоманов дає високу оцінку діяльності Дашковича, наділяючи його таким

чеснотами як безстрашність та відчайдушність у боротьбі з татарами. Це був «великий вояка», якого дуже боялись татари і навіть відпустили його, коли той попався в полон [15]. М. Драгоманов також повідомляє про проект Дашковича щодо залучення українських козаків до прикордонної служби на південних теренах Польщі та Литви. Згідно даних вченого на Дніпровому низу за порогами 2 тис. козаків мали нести службу, пильнуючи татар та не дозволяючи їм переправлятися через Дніпро.

Не оминає дослідник своєю увагою і діяльність Дмитра Вишневецького. Будучи черкаським та канівським старостою, він спорудив на острові Хортиця замок, який фактично став плацдармом для його військових акцій проти Кримського ханства та Туреччини. В 1557 р. татари двічі штурмували Хортицькі укріплення, причому другого нападу татар, яких підтримували турецькі галери, Вишневецький не витримав і змушений був відійти до Черкас. Причиною такої агресивності кримчаків стало те, що «своїми наїздами Вишневецький дуже вже розсердив кримського хана». Показово, що М. Драгоманов навіть не називає це укріплення Січчю, вважаючи, що лише після Вишневецького козакам вдалось створити надійний форпост і осідок: «Дашковичеві й Вишневецькому не пощастило спорудити козакам місце за порогами, щоб пильнувати татар, але ця думка не пропала марно; трохи згодом за порогами знову осіли козаки...» [16]. Загально відомо, що після цього Дмитро Вишневецький перейшов на службу до московського князя Івана Грозного. Однак, причиною розриву з Московією, на думку М. Драгоманова, стало невдоволення Вишневецького жорстокою політикою Грозного, його жорстокі розправи над підданими.

Фактично з моменту появи українські козаки, особливо ті, що мешкали на Запорожжі, виступали як такі, що не підлягали юрисдикції польського уряду. Безумовно, урядовці не могли переломити цей стан речей і змушені були рахуватись із зростаючою силою і впливом козацтва. М. Драгоманов констатує, що «ляхи не любили козаків; козаки були люде вольні, жили далеко від королівського уряду, не слухали королівського приказу, як король часом забороняє їм битися з татарами, щоб не дратувати татар і не доводити їх до війни з Польщею» [17]. Більше того, «на низу їх не могла достати королівська рука, то вони могли собі

робити, що хотіли» [18]. В той же час вчений наголошує на тому, що польські урядові кола завжди відчували гостру потребу у війську, якого не мала Польща, а відповідно використовували козаків як професійне і фактично безкоштовне військо у численних війнах з Московією та Туреччиною.

М. Драгоманов детально описує життя козаків на Січі, їх звичаї та правила, наголошуючи на рівності всіх членів Кошу, незважаючи на походження та матеріальні статки. Навіть отаман запорозький після переобрання ставав простим козаком. Очевидно, тут вчений дещо спрощував ситуацію, адже необхідно враховувати, що Січ другої половини XVI ст. і Січ першої половини XVII ст. суттєво відрізнялись за своїм соціальним спрямуванням. Якщо в першій половині XVII ст. Січ дійсно стає оплотом простого козацтва і лідером у антипольських виступах, то десь п'ятдесят років до цього низове козацтво було досить заможним і певною мірою лояльним до офіційної польської влади.

Головним заняттям «козаків у Січі було воювати із татарами за віру і народ християнський», а Запорожжя зробилось школою, «де вчилися лицарі прості і вельможні, як воювати з нехристиями» [19]. Запорожці вже не лише оборонялися від нападів татар, а й почали самі ходити проти них в походи, причому як сухопутні, так і морські. Після Дмитра Вишневецького та Богдана Ружинського козаки вперше здійснюють морські операції на чайках. Дослідник ґрунтовно описує, що представляла собою чайка як бойовий козацький корабель, як вона будувалась козацькими майстрами, яка тактика морського бою була вироблена козаками. На чайках козаки вільно почувались на просторах Чорного моря, здійснюючи походи на територію Туреччини, штурмуючи найбільші й наймогутніші фортеці Османської імперії, наближаючись навіть до самого Стамбулу. Драгоманов згадує про похід козаків 1594 р., що загрожував самій столиці султана.

Вчений звертає увагу і на конфесійні проблеми, що існували в Україні XVI ст. Ґрунтовно пояснюючи відмінності віросповідання між православними та католиками, дослідник констатує факт, що «самі християни проміж себе ненавиділи одні одних, як тільки хто не так у церкві служив,... усякий хотів силою чи хитрістю привернути другого до своєї віри, до своєї служби церковної» [20]. На його думку, проявом цієї ворожнечі стало укладення Берестейської унії 1596 р., що відбулась як змова між польськими

біскупами й ченцями, а особливо єзуїтами, і деяким руськими ієрархами та була спрямована на навернення українців «у римську віру» [21]. Вчений дає однозначно негативну оцінку запровадженню унії, бо «пішла сварка та різанина між православними й уніатами». Внаслідок її укладення, на думку М. Драгоманова, в церкві занепали братські порядки, духовенство перетворилось на одноосібне панство, яке дбало не про релігійні громади, а про власну користь. Натомість, науковець досить високо оцінює діяльність православних братств, вбачаючи в них елементи демократичного устрою громадського життя в Україні XVI ст. Церковні братства відіграли велику роль у поширенні і захисті православної віри шляхом друкування книг, їх розповсюдження.

Дослідник розглядав релігію як складне і багатогранне явище духовної культури, що суттєво впливало на суспільно-політичні процеси в цілому, а також безпосередньо на спосіб життя, мислення, світогляд будь-якої пересічної людини. Однак, він досить неоднозначно ставився до православної церкви. Вказуючи на її позитивний вплив в окремі періоди української історії, зокрема в княжі часи, М. Драгоманов критикував позицію православної конфесії в XVI ст. На його думку, саме православ'я затримало процес звільнення народної української мови з-під впливу церковнослов'янської. Воно відривало Україну від прогресивнішої західноєвропейської традиції, оскільки виступало проти контактів української духовної культури із західною. Адже для Драгоманова Україна того часу – це країна, яка мала необхідні для європейського рівня духовні й культурні можливості, але не реалізувала їх через православну церкву.

Особливого значення в розвитку України XVI ст. дослідник надавав протестантській церкві й етиці. Саме протестантизм відіграв особливу роль в українському відродженні вказаного періоду. Протестантське віровчення було найбільш прийнятним для вченого, бо воно, на його думку, возвеличує людяність у громадському житті, поважно ставиться до наукових знань, дає змогу утвердити національну мову в богослужбовій практиці. Науковець наголошував на тому, що в багатьох сферах життя української громади вплив протестантизму був надзвичайно відчутний.

Одним із предметів наукових досліджень М. Драгоманова була українська література давнього періоду, зокрема література

XVI ст. Вивчаючи полемічні твори, вчений заперечував тим дослідникам, що «надто однобоко дивляться на західноруську літературно-друковану діяльність XVI в.», розглядаючи її лише як православну реакцію на пропаганду католицизму. На його думку, «літературний рух Литви і Волині XVI в. був відображенням літературного руху епохи відродження наук і реформації, притаманних всім тогочасним європейським країнам, до числа яких входила і тодішня Південна Русь» [22]. XVI ст. для України, як і для всієї Європи, було часом перекладу Священного Писання на народну розмовну мову, перекладу та вивчення праць латинських і грецьких богословів, написання власних політико-релігійних творів. Дослідник наголошує на тому, що у вказаний період руською літературною мовою, що формувалась на основі «малоруського і білоруського наріч, писали і католики, і протестанти, і православні», відмовляючись від латини та церковнослов'янської мови [23].

М. Драгоманов дає високу оцінку розвитку друкарської справи в Україні у вказаний період. Він вважає, що першою книгою, надрукованою руською мовою, була «Біблія Руска», перекладена і видана Франциском Скориною в Празі 1517 – 1519 рр. Дослідник доводить, що неправомірно вважати першодрукарем Івана Федорова, що лише в 1563 – 1564 рр. надрукував в Москві «Апостол». А вже значно раніше, в 1525 р., у Вільно в друкарні бурмистра Я. Бабича Скорина видає «Апостол», «Псалтир» і «Акафісти» [24]. Вчений згадує забутого сучасною історичною наукою кальвініста Симона Будного, який в 1562 р. в Несвіжі на кошти князя Миколи Радзивілла Чорного, відомого своїм покровительством протестантам, написав і видрукував «Катехізис для простих людей язика руського» [25]. На думку М. Драгоманова, Україна значно випереджала своїх сусідів у справі книгодрукування. На підтвердження цього він посилається на В. Максимовича, за підрахунками якого «до 1616 р., коли була заснована друкарня в Києві, на Русі було надруковано 112 видань, з яких в Литві – 12, в Галичині і на Волині – 42, в Москві – 28» [26]. Причому, як наголошує дослідник, в друкуванні брали участь не лише православні, а й католики та протестанти.

1. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідея Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000.
2. Мацько В. М. Драгоманов і медієвістика. – Хмельницький, 2000.
3. Драгоманов М. Література українська, проскорбована російським урядом. – Женева, 1878. – С. 7.
4. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. – К., 1991. – С. 7.
5. Там само.
6. Там само. – С. 8.
7. Там само. – С. 11.
8. Там само.
9. Там само. – С. 8.
10. Там само.
11. Там само. – С. 8 – 9.
12. Там само. – С. 9.
13. Там само.
14. Там само. – С. 18.
15. Там само. – С. 19.
16. Там само.
17. Там само. – С. 20.
18. Там само. – С. 21.
19. Там само.
20. Там само. – С. 30.
21. Там само. – С. 31.
22. Драгоманов М. Малороссия и ее словесности // Вибране. – К., 1991. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/>.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.